

UTVRĐENI GRADOVI BOKE KOTORSKE IZ MLETAČKOG RAZDOBLJA

Ilija LALOŠEVIĆ
Arhitektonski fakultet – Univerzitet Crne Gore
Podgorica, Crna Gora

UDK: 904:725.96(497 Boka Kotorska)
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 17. travnja 2016.

Kroz proces višegodišnjeg istraživanja autor je proučio dostupnu literaturu i povijesnu dokumentaciju o utvrđenjima Boke Kotorske iz domaćih i stranih arhiva i knjižnica. Uspoređivanjem izvora i literature sa sačuvanim izgrađenim strukturama proučeni su tipologija, razvoj i arhitektura fortifikacija obrađivanog područja.

Istraživanja su pokazala izuzetan povijesni značaj fortifikacijske arhitekture Boke Kotorske, osobito njezinih utvrđenih gradova. Kotor i Boka bili su ključna strateška područja za mnoge moćne države iz regije, a osobito za Mletačku Republiku, zbog uloge značajnog kontrolnog punkta mletačke trgovine Mediteranom. Fortifikacijska arhitektura odražava taj povijesni strateški značaj, predstavlja vjerno svjedočanstvo vrijednosti kulturne baštine u pogledu razvoja arhitektonske teorije i prakse, pokazujući pritom njezinu kvalitetu i značajno mjesto u širem kontekstu obrambenog sustava Mletačke Republike.

Proučavanje utvrđenja Boke Kotorske, osim neposrednog znanstvenog interesa, ima i evidentan praktični značaj. Naime, sustavi fortifikacija u zaljevu gubljenjem značaja padom Mletačke Republike, a osobito Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine, izloženi su neprestanom propadanju, rušenju i devastaciji. Znanstveno proučavanje ove, nepravredno zapostavljene kategorije graditeljske baštine osnovno je polazište za uspješan proces njezine revitalizacije.

Ključne riječi: utvrđenja, utvrđeni gradovi, Boka Kotorska, Mletačka Republika, Kotor, Herceg-Novi.

UVOD

Istraživanje prošlosti starih utvrđenih gradova i drugih fortifikacijskih punktova na našem tlu, općenito govoreći, nema bogatu tradiciju. Od prvih putopisnih bilješki, pretežno stranih autora, preko kronika domaćih povjesničara s kraja XIX. i početka XX. stoljeća, do sustavnih znanstvenih istraživanja došlo je uglavnom sredinom i u drugoj polovini XX. stoljeća.

Iako se povijesnom razvoju i kulturnoj baštini Boke Kotorske, razmjerno drugim krajevima u regiji, posvećivala relativno velika pažnja u znanosti, ipak fortifikacijska arhitektura Boke Kotorske spada u red slabije proučene kategorije kulturnih dobara ovog područja. Razloge nedovoljnog dosadašnjeg interesa stručnih i znanstvenih krugova treba tražiti u obilju drugih tema, posebno

sakralne arhitekture, nedostupnim relevantnim povijesnim izvorima, davno izgubljenoj funkciji, veličini, slojevitosti i nepristupačnosti ovih objekata.

Specifični obrambeni graditeljski kompleksi, bilo da se radi o velikim fortifikacijskim sustavima utvrđenih gradova, gradskim predstražama ili manjim izdvojenim utvrđenim punktovima, zaslužuju mnogo veću pažnju nego što je to do sada bio slučaj. Najozbiljnija prepreka sustavnom i detaljnom proučavanju i analiziranju utvrđenih kompleksa svakako je nedostatak relevantnih pisanih, a prije svega grafičkih povijesnih izvora.

Prilikom izrade ovog rada, uz korištenje dostupne literature, provedeno je i neposredno istraživanje povijesnih izvora arhiva i knjižnica Venecije, Kotora i Zadra, kao i djelomični uvid u građu koja se čuva u Ratnom arhivu u Beču. U prvom redu korištene su stare rukopisne kronike, opisi i izvještaji objavljeni krajem XIX. stoljeća (S. Ljubić¹ i dr.). Od relevantnih naslova toga vremena spomenut ćemo djelo Timoteja Cissile *Bove d'oro (O zlatnom volu)* iz 1624. godine, objavljeno 1888. godine,² i opis Kotora i njegova područja u *Scrittura intorno Cattaro et suo distretto* mletačkog činovnika Francesca Daville iz 1645. godine, objavljenog u Veneciji 1874. godine.³

U pogledu proučavanja fortifikacijske arhitekture, u prvom redu bavljenja poviješću kotorske tvrđave, prva desetljeća XX. stoljeća donose kraće priloge domaćih povjesničara o pojedinim zanimljivim i popularnim temama u lokalnim novinama i časopisima.⁴ Ovi radovi skrenuli su pažnju na pojedine fortifikacijske punktove, od kojih su neki bili sasvim zaboravljeni. Kao najizrazitije primjere u tom pogledu navest ćemo tvrđavu Vrbanj u Kumboru i vojni logor na otoku Stradioti. Šezdesetih godina prošlog stoljeća nije se iskoristila prilika da se prilikom izgradnje elitnog turističkog naselja na otoku Stradioti (Sv. Marko) provedu adekvatna istraživanja. Sličnu sudbinu upravo doživljava i lokalitet Vrbanj.

Prvu opsežnu studiju o kotorskim utvrđenjima i njihovu povijesnom razvoju izradio je inž. Vinko Đurović, porijeklom Bokelj, profesor Beogradskog

¹ Simeon LJUBIĆ, *Commissiones et relationes Venetae I*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium vol. VI, JAZU, Zagreb, 1876.; S. LJUBIĆ, *Commissiones II*, vol VIII, 1877.; S. LJUBIĆ, *Commissiones III*, vol. XL, 1880.; S. LJUBIĆ, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. VII, JAZU, Zagreb, 1882.

² Srećko VULOVIĆ, „Bove d' Oro, Rukopisno djelo benediktinca Kotoranina O.Timoteja Cisilla“, *Program C.K. Državne velike gimnazije u Kotoru za šk. god. 1887-88.*, Zadar, 1888., 3 – 31.

³ Francesco DAVILLA, *Scrittura intorno Cattaro et suo distretto*, Venezia, 1874.

⁴ Pavao BUTORAC, „Brijeg Sv.Ivana-simbol grada Kotora“, *Glasnik narodnog univerziteta Boke Kotorske* (dalje: *GNUBK*), god. III, br. 1, Kotor, 1936., 10 –12; Anton MILOŠEVIĆ, „Kaštio Sv. Ivana poviše Kotora“, *GNUBK* 4-6, Kotor, 1935.

univerziteta,⁵ tijekom rada ekipe Srpske akademije nauka na istraživanju Boke Kotorske (1951. – 1953).

U okviru publikacije o obalnim utvrđenjima Jadrana (*Pomorski zbornik JAZU*) Lukša Beritić⁶ obrađuje i utvrđenja Boke Kotorske. Značajnu publikaciju relevantne tematike predstavlja knjiga *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori* autora Pavla Mijovića i Mirka Kovačevića,⁷ a u novije vrijeme i doktorska disertacija autora ovog rada.⁸ Osim domaće literature, fortifikacije Boke Kotorske su u par slučajeva našle svoje mjesto i u inozemnim publikacijama (autori: A. Deanović, P. Markezi, I. Lalošević).⁹

Boka Kotorska zahvaća obalu od poluotoka Prevlake (rt Oštro) do uvale Jaz, a prema unutrašnjosti omeđena je padinama Lovćena i Orjena. U užem smislu čine je tri prostrana, međusobno spojena bazena koji čine jednu od najboljih prirodnih luka na svijetu.

Kroz prolaz između rta Oštro i rta Mirište (širok oko 2900 m) ulazi se u Hercegnovski zaljev, vanjski bazen Boke Kotorske čije je glavno pristanište, a kroz povijest i najvažnije strateško uporište Herceg -Novi. Njegov položaj je takav da nije izravno ugrožen s otvorenog mora te da uspješno kontrolira ulaz u zaljev. Kumborski tjesnac, širok oko 750 m, spaja Hercegnovski i Tivatski zaljev. Vrlo je važan za kontrolu ulaska u unutrašnjost Boke Kotorske, pa je vjerojatno od antičkih preko turskih vremena (tvrđava Vrbanj) do kraja XX. stoljeća bio značajno vojno-strateško uporište (Sl. 1).¹⁰

Tivatski zaljev razdvaja od Kotorskog 350 m širok tjesnac Verige (u talijanskim izvorima „Catene”). Tu je zaljev najuži, pa je vjerojatno bio pregrađivan lancima da bi se kontrolirao ulaz brodova u unutrašnjost, prema Kotoru. U ovu su svrhu na Verigama građena i dogovarajuća utvrđenja. Na mletačkoj strani još uvijek postoji

⁵ Vinko ĐUROVIĆ, „O zidinama grada Kotora“, u: *Zbornik izvještaja o istraživanjima Boke Kotorske II, Spomenik Srpske akademije nauka (SANU), CV*, Beograd, 1956., 120 – 145.

⁶ Lukša BERITIĆ, „Obalna utvrđenja na našoj obali“, *Pomorski zbornik JAZU I*, Zagreb, 1962., 217 – 264.

⁷ Pavle MIJOVIĆ – Mirko KOVAČEVIĆ, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd-Ulcinj, 1975.

⁸ Ilija LALOŠEVIĆ, *Fortifikacijska arhitektura Boke Kotorske venecijanskog perioda (XV-XVIII vijek)*, Univerzitet Crne Gore Podgorica, monografska izdanja, u tisku.

⁹ Ana DEANOVIĆ, „Dalmazia fortificata, Un concetto di Michele e Gian Girolamo Sanmicheli“, u: *Castelli e citta fortificate*, Istituto di Urbanistica e Pianificazione, Università di Udine, 1989., 27 – 36; Paolo MARCHESI, *Fortezze veneziane 1508-1797*, Rusconi Immagini, Bergamo, 1984.; Ilija LALOŠEVIĆ, „Kotor Fortress and its Protection and Revitalization“, *Europa Nostra Bulletin 56-57*, The Hague, 2003., 29 – 36; Ilija LALOŠEVIĆ, „Bay of Kotor Venetian Period (1420-1797) Military Architecture“, u: *L'architettura militare di Venezia in terraferma e in Adriatico fra XVI e XVII secolo*, ur. Francesco Paolo Fiore, Leo S. Olschki Editore, Firenze, 2014., 335 – 357.

¹⁰ Karta Boke Kotorske, „Disegno topografico del Canale di Cattaro...“ a. M. V. Coronelli, 1688. g.

utvrđeni kompleks Gospe od Anđela, dok je Venecija uporno osujećivala pokušaje Turaka da sagrade utvrđenje na drugoj strani tjesnaca (tzv. „Turske Verige“).

Značajnu ulogu imao je Perast, koji je, iako okružen turskim teritorijem, bio čvrsti mletački obrambeni punkt, presudan za čuvanje plovnog puta za Kotor, na osnovi čega je grad stekao brojne privilegije. Perast je organizirao obranu efikasnim sustavom koji su činili kaštel i desetak kula, tzv. „čardaka“, u samom gradu i utvrđeni punktovi na otoku Sv. Đorđe i Verigama. Peraštani su imali vodeću ulogu u organiziranju operacija za oslobođenje sjeverne obale Boke od Turaka u razdoblju između 1684. i 1687. godine

Zapadno od Perasta, ulazeći dublje u zaljev, nalazi se Risan, čija je tvrđava dominirala gradom i kontrolirala prilazne putove koji su iz stare Crne Gore i Hercegovine vodili u gradsku luku i trgovište.

Glavni grad i uporište Boke – Kotor – formiran je u podnožju brda Sv. Ivan, na strateški pogodnoj aluvijalnoj zaravni između rijeke Škurde, mora i vrela Gurdić (Sl. 2). Od davnina je bio jak fortifikacijski punkt koji, iako praktično izoliran u dnu zaljeva i okružen sa svih strana turskim teritorijem više od dva stoljeća, nikad nije pao Turcima u ruke.

Predstraže i istureni punktovi Kotora bila su utvrđenja Trojica i otok Stradioti u Tivatskom zaljevu. Osim osiguranja od nadiranja Turaka iz Grblja i Crne Gore, ovaj pravac služio je i za dostavu pomoći gradu u slučajevima turske blokade na Verigama.

Moguće je da je Kotor već 1369. godine bio pod kratkotrajnim patronatom Venecije,¹¹ nakon kojeg su uslijedila razdoblja zaštite hrvatsko-ugarskog kralja (1371. – 1378., 1381. – 1382). Godine 1378. mletačka flota, pod zapovjedništvom Vettore Pisanija, osvojila je Kotor i prisilila ga da pristane na ugovor o predaji. Na čelu Peraštana nalazio se neki Vukasović-Mikulčić, koji je ubio zapovjednika kotorskog kaštela i otvorio vrata Mletcima.¹² Sudeći po Balovićevu spisu, Peraštani su prije Pisanijeva osvajanja Kotora, vjerojatno 1377. godine, sklopili s Venecijom ugovor o predaji.¹³ Stariji povijesni izvori o Perastu tvrde da je njihova općina zbog zasluga od Republike Sv. Marka dobila naziv „prvorođena na granici Albanije“ („Primogenita al confine d' Albania“).¹⁴ Venecija je ovom prilikom

¹¹ Anton DABINOVIĆ, *Kotor pod Mletačkom republikom*, Zagreb, 1934., 11.

¹² Anton DABINOVIĆ, „Politički položaj Kotora poslije Zadarskog mira (1359-1381)“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru (dalje: GPMK)* VII, Kotor, 1958., 53.

¹³ *Stampa benemerente della Comunita ed Universita di Perasto* comprovate dalli sottoscritti pubblici documenti, Venezia, Andreola; Giuseppe GELCICH, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara, 1880., 119 – 120.

¹⁴ Francesco VISCOVICH, *Storia di Perasto*, Trieste, 1898., 242.

ostala u Kotoru svega tri godine, odnosno do mira u Torinu 1381. godine, kada je određeno da se grad i tvrđava Kotora vrate Ugarskoj.¹⁵ Uslijedilo je razdoblje zaštite bosanskog kralja (1385. – 1391.) i tzv. „tempora Catharinorum”, odnosno vrijeme gradske nezavisnosti (1391. – 1420). Ovo razdoblje bilo je ispunjeno brojnim neizvjesnostima, prijetnjama otomanske najezde i upornim molbama gradske općine Mletačkoj Republici da uzme Kotor i njegovo područje, južni dio Boke Kotorske, pod svoju zaštitu, što je konačno i ostvareno 1420. godine.

Situacija se pogoršala, a značaj Kotora u vojnom smislu dodatno porastao padom sjevernog dijela Boke koji je pripadao Hercegovini, s gradovima Risnom i Herceg -Novim, pod Turke (1482. godine). U uskom zaljevu je kontakt neprijateljskih snaga bio neizbježan, osobito u Kumboru i Verigama, pa se smatralo da ne može dugo potrajati da „dva neprijatelja prolaze kroz jedna ista vrata”.¹⁶ Ipak, takva situacija trajala je čitava dva stoljeća, do 1687. godine.

UTVRĐENI GRADOVI

Fortifikacijska arhitektura Boke Kotorske mletačkog razdoblja, od XV. do kraja XVIII. stoljeća, tipološki se može podijeliti na nekoliko karakterističnih grupa. Prvu, ujedno najznačajniju grupu čine utvrđeni gradovi Kotor i Herceg-Novim, od kojih je Kotor kao gradska aglomeracija gotovo pouzdano nastao još u starom vijeku. U Herceg-Novom čini se da ima ostataka koji govore da bi se i on mogao svrstati u starije gradove ili je mogao biti antički punkt koje nije imao karakteristike grada, već možda prometnog čvora za prelazak trajektom preko Bokokotorskog zaljeva.¹⁷

U promatranom razdoblju (1420. – 1797.) Kotor i Herceg-Novim su utvrđeni gradovi u pravom smislu te riječi. Cjelokupno gradsko područje je okruženo kontinuiranim sustavom fortifikacija, gradskim bedemom, zidom koji je mjestimično ojačan kulama, a kasnije i bastionima. Oblik osnove grada je nepravilan, prilagođen terenu. Vrata su na mjestima pogodnima za komunikaciju i gdje mogu biti dobro kontrolirana i branjena, u blizini rijeke, izvora, mora ili obronka brda, po pravilu se pored njih grade značajne kule i bastioni.

Fortifikacijsko-urbanistički sklop ovih gradova je srodan i ne razlikuje se umnogome od drugih na istočnoj obali Jadrana. Na istaknutom, najvišem mjestu

¹⁵ A. DABINOVIĆ, „Politički položaj Kotora poslije Zadarskog mira (1359-1381)“, 53.

¹⁶ Miloš MILOŠEVIĆ, „Vojna organizacija u Boki Kotorskoj za vrijeme mletačke vladavine“, *Boka X*, H. Novi, 1978., 95.

¹⁷ P. MIJOVIĆ – M. KOVAČEVIĆ, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, 150.

imaju hijerarhijski najznačajnije utvrđenje – citadelu, kaštel, gornju tvrđavu (*cittadella, castello, fortezza da sopra*). Kaštel zatvara krug gradskih bedema, služi kao posljednja odbrana, autonomno utvrđenje iz kojega se po potrebi može povratiti eventualno zaposjednut gradski teritorij. Iz tih je razloga kaštel jakim obrambenim zidom, vratima, a u slučaju Kotora i pokretnim mostom bio odvojen od ostatka grada.

Kotor

Kotor se nalazi u jugoistočnom krajnjem uglu Bokokotorskog zaljeva, u ravnici u podnožju brda Sv. Ivan (260 m), odvojenog od masiva Lovćen dubokim rasjedom (Sl. 2). Duž sjeverne strane grada teče ponornica Škurda, a na krajnjem jugu, tamo gdje se more spaja s brdom, izbija iz podmorske pećine vrelo Gurdić (vjerojatno od lat. *gurges* – vrtlog, vir). U nesigurnim vremenima nastanka grada ovakav topografski položaj bio je od presudnog strateškog značaja i svakako je opredjeljujuće utjecao na njegovo lociranje, urbani razvoj i opstanak. Aluvijalna ravnica na kojoj je smješten grad vjerojatno je kroz stoljeća znatno umjetno proširivana, baš na način kako je za zadnjih 200 godina nastala kotorska riva. Na gravurama i planovima iz sredine XVII. stoljeća prostor od zidina do mora je uži, a na pojedinim mjestima more je dopiralo do samih bedema.

Romanska era Kotora počinje propašću ilirske države 168. godine pr. n. e. Agruvijum (Acruvium) je „oppidum civium Romanorum”. U vrijeme Dioklecijanove administrativne podjele Kotor je pripadao Dalmaciji, a propašću Zapadnog Rimskog Carstva (476. godine) Bizantu, pod čijim je okriljem u VII. stoljeću postao najvažniji grad Boke.

Na području Kotora dosad nemamo rekognosciranih ostataka bilo ilirskog gradinskog fortifikacijskog punkta na brdu Sv. Ivan, rimskog kastruma, ni adekvatnih pouzdanih nalaza antičkog Agruvijuma. Istina, značajnija arheološka istraživanja nisu ni vršena. Ona su u brdu otežana ispiranjem terena i kasnijim pregradnjama, a na području grada relativno visokom razinom podzemne vode. Tako na primjer krstionica iz VI. stoljeća u crkvi sv. Marije od Rijeke (Koledata, Blažena Ozana), napravljena od rimskih spolija, koju je svojevremeno pronašao autor ovog rada na cca 1,8 m ispod kote pločnika iz XIII. stoljeća, u zimskom razdoblju često je pod vodom. Slučajni i sondažni arheološki nalazi, posebno brojne antičke spolije pronađene tijekom obnove Kotora poslije potresa 1979. godine idu u prilog postojanju antičkog naselja na teritoriju današnjeg grada, bilo da se radilo o naselju Catarum ili Acruvium.

Spomene ovih krajeva, pa i Kotora i njegove tvrđave nalazimo kod Konstantina Porfirogeneta. On daje opis lokacije Kotora (Decatera), kao i vijesti o upadu Saracena 867. godine i zauzimanju „Donjeg Kotora”, što nas upućuju da je u to vrijeme postojao i gornji Kotor, tj. tvrđava u brdu Sv. Ivan. O značaju grada kao starom episkopskom sjedištu svjedoči spomenuti arheološki nalaz krstionice u trobrodnoj bazilici iz VI. stoljeća na mjestu današnje crkve sv. Marije od Rijeke.

U nedostatku izvorne povijesne građe o razvoju i arhitekturi gradskog naselja i fortifikacija Kotora ovog najstarijeg razdoblja, koristimo literaturu, povijesne zapise i kronike objavljivane uglavnom krajem XVIII. i tijekom XIX. stoljeća. Osobito se ističu djela Josipa Đelčića koji je, služeći se povijesnim znanstvenim aparatom, starom literaturom i izvorima dao solidnu povijest Boke Kotorske,¹⁸ koja je poslužila kao polazište mnogim daljnim istraživačima.

Jedan od najstarijih podataka o kotorskim zidinama potječe iz sredine XII. stoljeća. Naime, Đelčić, oslanjajući se na starije izvore, navodi da su u jednom od okršaja Peraštani 1159. godine spalili dvije kotorske galije usidrene pored bedema („alla foce del Parilo”). Po toponimu sačuvanom do današnjih dana znamo da se ovdje radi o zidinama na sjevernoj strani grada, uz rijeku, na mjestu gdje su kasnije sagrađeni mali i veliki revelin (Sl. 3).¹⁹

Značajno je napomenuti da se ovom dijelu utvrđenog gradskog perimetra i u kasnijim vremenskim razdobljima posvećivala osobita pažnja. Osim navedenog, i najstariji sačuvani ostatci kotorskih srednjovjekovnih fortifikacija (u dijelu sjevernih gradskih vrata) učvršćuju nas u uvjerenju da je u procesu nastanka obrambenog gradskog sustava najranije sazrela svijest o potrebi utvrđivanja s te strane, što je i razumljivo imajući u vidu konfiguraciju terena.

S obzirom na današnje stanje, teško bi se moglo zamisliti sidrenje galija uz gradske zidine sa sjeverne strane. Međutim, kako je prostor današnjeg Benova aluvijalnog porijekla nastao vjekovnim nanosima rijeke Škurde („Fiumera”) i venecijanskim radovima na formiranju jarka („fossa”), moguće je da je sredinom XII. stoljeća ovdje moglo biti nešto slobodnog prostora veće dubine za pristajanje brodova.

Opće prilike u srednjem vijeku i stalno slabljenje centralne bizantske vlasti imali su za posljedicu da se Kotor, kao i drugi susjedni gradovi, morao sam organizirati da bi zaštitio svoje interese, pa i sam opstanak. Na osnovi posrednih podataka iz kasnijih izvora, počevši od XIV. stoljeća, smatra se da je od davnina

¹⁸ G. GELCICH, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, passim.

¹⁹ Hrvatska – Državni arhiv u Zadru, Zadar (dalje: HR – DAZD), Plan Kotora iz 1788. g., a. Gio(vanni) Battista Verigo, HR – DAZD-552, Grafička zbirka II/5; HR – DAZD-6, Mape Grimani, br. 76

postojala u gradu zaštitna organizacija, solidarno udruženje građana.²⁰ Ono se, između ostalog, staralo i o gradnji i održavanju fortifikacija kao primarnog jamstva opstanka grada. Prve sačuvane autentične povijesne izvore o mnogim važnim pitanjima iz života gradske komune, pa i o onima koja se odnose na gradnju, održavanje i sigurnost gradskih fortifikacija, donosi gradski Statut, objavljen u Veneciji 1616. godine.²¹

Srednjovjekovni gradski bedem najvećim se dijelom prostirao današnjom trasom, što potvrđuju i notarske knjige kotorskog arhiva kao najznačajniji komparativni izvori toga doba, ali je kasnije gotovo u cjelini presvučen mletačkim eskarpama i bastionima, po principima fortifikacijskog inženjerstva XVI. i XVII. stoljeća. Najstarije zidine prepoznaju se po graditeljskom opusu i zidanju bez eskarpe. Uslijed starosti i relativno lošeg terena ovi su se zidovi često naginjali pa su podupirani kontraforima.

Iz pisanih izvora i kasnijih mletačkih planova znamo da su ove zidine imale zupčasto krunište²² prilagođeno upotrebi hladnog oružja. Srednjovjekovni bedemi s unutarnje strane vidljivi su na više mjesta, dok su svoj autentični vanjski izgled, uz dodatak kontrafora i uklanjanje zubaca, sačuvali do danas na svega nekoliko relativno kratkih poteza gdje nije došlo do obzidavanja eskarpama. Jedan takav segment je između bastiona Riva i Bembo kod Sjevernih gradskih vrata, a drugi na suprotnom kraju priobalnog fortifikacijskog sustava, kod Mletačke vojne bolnice (danas Centar za kulturu). Manji ili veći fragmenti i dijelovi trase „starog gradskog zida” rekonstruirani su ili istraženi na više mjesta duž gradskog perimetra, osobito kod bastiona Citadele, odnosno kule Kampana, bastiona Valijer, kao i značajni ostatci dijela tvrđave u brdu.

Nakon prihvaćanja mletačke vlasti otpočeli su veliki fortifikacijski radovi, a Kotor je postao upravno, vojno i pomorsko središte i značajno uporište Republike, čiji su posjedi bili zbijeni uz more i ugroženi turskim napadima. Pojačana vojna funkcija grada u odnosu na ekonomsku i administrativnu ogleda se i u zamjeni titule gradskog kneza nazivom „rektor i providur” (prvi put 1480.). Zbog gotovo stalne ratne opasnosti osim funkcije providura od 1492. godine Republika uvodi u svojoj hijerarhiji još jednog visokog državnog službenika – izvanrednog providura („*provveditore straordinario*”).

²⁰ Pavao BUTORAC, „Teritorijalni razvitak Kotora“, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1962.-63., 44.

²¹ *Statuta et leges civitatis Cathari*, Venetiis MDCXVI.

²² Italija – Archivio di Stato Venezia (dalje: IT – ASV), Provveditori da Terra e da Mar (dalje: P.T.M.), *Fortezze 680/ dis. 1.*

Izgradnja kule na Gurdiću („Turion Gordichio“, Sl. 3, krajnje desno) 1470. godine²³ predstavlja prvi posao na pojačanju fortifikacija koji su poduzeli Mlečani. Datiranje je izvedeno na osnovi davno uklonjenog, ali na sreću zabilježenog natpisa koji se nalazio iznad reljefa sv. Marka na vratima Gurdića,²⁴ a potvrđeno grbom mletačke obitelji Gabriel *in situ*. U zidno platno okrugle kule na Gurdiću na strani prema tom izvoru, iznad kordonskog vijenca koji razdvaja vertikalni od eskarpiranog dijela kule, nalazi se oveći grb gotičko-renesansnog stila. Lišće uz grb stilski pripada razdoblju kasne gotike, ali je ploča uokvirena već ranorenesansnom profilacijom. U srednjoj trećini visine štita poredano je u tri horizontalna reda šahovsko polje, pa na osnovi ovog motiva prepoznajemo grb kotorskog kneza i providura Alberta Bertuccia Gabriela (1469. – 1472.). U gornjem dijelu ploče je lik arkandela Gabrijela (zaštitnika providurove obitelji) s izlomljenim natpisom na vrpici.²⁵

Kula Gurdić građena je u najboljoj maniri mletačke vojne arhitekture XV. stoljeća, za koju je karakterističan kružni oblik, eskarpa u donjem dijelu i ravni pojas u visini parapeta, razdvojeni kordonskim vijencem. Zahvaljujući kvalitetnoj graditeljskoj tehnici precizno klesanih blokova u pravilnim redovima, odličnom krečnom mortu, solidnom terapijenu, a sigurno i dobrom temeljenju, po pravilu u malteru od crvenice, kula je solidno očuvana i poslije pet stoljeća postojanja i to u zoni kaveroznog krečnjačkog terena i izložena utjecajima mora i snažnog obližnjeg izvora. U unutrašnjosti kule postoji sustav kazamata, hodnika i toparnica (tal. „bombardiera“)..

Kompleks kule nažalost nije istražen, što bi bilo vrlo značajno s aspekta proučavanja fortifikacijske arhitekture, ali i urbanog razvoja jer se u ovoj zoni očekuju ostatci starijih fortifikacija i crkve sv. Marije od Mosta ili od Gurdića („S. Maria de ponte sive de Gurgite“). Iz povijesnih izvora znamo da je ova crkva krajem XVII. stoljeća uklopljena u sustav gradskih fortifikacija i da su na nju postavljene ratne sprave („tormenta bellica“).²⁶

Na maloj susjednoj okrugloj kuli iznad gradskih vrata na Gurdiću uzidan je grb koji u pojasevima štita ima 15 malih medaljona, tzv. bizanata (*bisante*, tal. *torta*), na osnovi čega se prepoznaje grb obitelji Michiel, iz koje je u razdoblju 1472. – 1475. godine potekao kotorski providur. Na osnovi ovih činjenica bi se moglo zaključiti da je ova kula sazidana svega par godina poslije velike kule na

²³ V. ĐUROVIĆ, „O zidinama grada Kotora“, 122.

²⁴ Crna Gora – Istorijski arhiv Kotor (dalje: CG – IAK), Zbirka grbova i natpisa, GRB I-1, prijepis Tripuna Smekje iz 1804. godine.

²⁵ Ivo STJEPČEVIĆ, *Voda po Kotoru*, Kotor, 1926., 62.

²⁶ Ivo STJEPČEVIĆ, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Split, 1938., 62.

Gurdiću. Kula ima vrlo malu osnovu, relativno je visoka i rađena bez eskarpe, vjerojatno zbog skućenog mjesta na litici nad gradskim vratima koja neposredno štiti. Nije isključeno da je u vrijeme providura Michiela samo obnovljena i da, osim nesumnjivo srednjovjekovnog koncepta, možda čak i izvorno vuče porijeklo iz srednjovjekovnog, predvenecijanskog razdoblja, pogotovo s obzirom na to da sa starijim romaničkim vratima na Gurdiću čini neodvojivu funkcionalnu, a moguće i graditeljsku cjelinu.

Kada su u pitanju utvrđenja u brdu, Mlečani su vrlo dugo zadržali srednjovjekovne vertikalne bedeme ojačane kulama. Od ovih kula sačuvane su kule Loredan i Kontarini. Kula Kontarini dosada je datirana u 1571. godinu,²⁷ bez obzira na to što već na prvi pogled izgleda znatno starija. Naime, providur Bernardo Contarini tada je izveo neku rekonstrukciju kule, prilikom koje je uzidao grb sa svojim inicijalima i godinom obnove (B C MDLXXI).²⁸ Analizirajući kulu, Vinko Đurović²⁹ donosi podatke i o kamenoj ploči s grbom uzidanoj između dva prozora drugog kata istočne fasade. Đurović je čak pročitao inicijale u gornjim uglovima ploče („B”, „G” /eventualno „C”/), ali nije imao podataka za atribuciju grba. Ako usporedimo ovaj grb s onim na kuli Gurdić, utvrđujemo da se i ovdje radi o grbu i inicijalima providura Bertuccia (Alberta) Gabriela. Datiranje kule treba dakle sa sigurnošću pomaknuti jedno stoljeće ranije (oko 1470. godine). Istina, sudeći po graditeljskom opusu i primijenjenim fortifikacijskim elementima i tehnikama (krunište kule s mašikulama), kula ima karakteristike srednjovjekovnog, predvenecijanskog obrambenog objekta. Ostaje zasada otvoreno pitanje je li to zaista tako ili se radi o jednoj od dosta čestih retardacija.

Krajem XV. stoljeća uslijedili su radovi na kaštelu na vrhu brda sv. Ivan. Nije poznato kad su započeti, ali to je svakako bilo prije izdavanja dukala iz 1485. godine.³⁰ Naime, ovim dokumentom se, između ostalog, odobrava 200 dukata za završetak citadele („ducatos ducentos pro perficiendi citadella ibi incepta”), ocijenjene vrlo korisnom za sigurnost grada. Radovi su sporo napredovali i bili teški i opsežni jer se moralo sjeći brdo („taiar de monte in scarpa”), čime se dobivao kamen za gradnju i postizala veća nepristupačnost tvrđave. Radovi su trajali i do 1491. godine, kada je providuru Emu upućen još jedan duka.³¹

²⁷ V. ĐUROVIĆ, „O zidinama grada Kotora“, 131.

²⁸ Ovaj grb skinut je i odnesen između dva svjetska rata, a potom zahvaljujući župniku don. Niku Lukoviću, vraćen i uzidan u potporni zid Bogorodičinog hrama na Prčnju.

²⁹ V. ĐUROVIĆ, „O zidinama grada Kotora“, 131.

³⁰ CG – IAK, DIL II-28, *Arhiv i nauka*, kulturno blago Crne Gore, Izložba dokumenata Istorijskog arhiva Kotor, Beograd, 1980., 80.

³¹ CG – IAK, DIL II-33; *Arhiv i nauka*, 80.

Kaštel je bio nezavisno gradsko utvrđenje, otuda i naziv „citadella” koji označava autonomnost tvrđave, odnosno mogućnost organiziranja posljednje obrane u njoj. On je praktično do današnjih dana izvana ostao u nepromijenjenom obliku iz tog vremena, dok je u unutrašnjosti bilo intervencija iz austro-ugarskog razdoblja. Karakterističan je njegov oštar sjeveroistočni kut („sperone”), čija se gradnja često spominje u povijesnim izvorima.

Početkom XVI. stoljeća, u vrijeme providura Dieda (Vettore Diedo) gradi se bastion Citadela ili Kampana („Mezzo baluardo Campana”) na ušću Škurde (Sl. 4, lijevo),³² koji se u nekim izvorima spominje kao „turrion grande”.³³ Nabujala mu je rijeka ubrzo nakon gradnje oštetila temelje, pa se već 1520. godine razmišljalo o njegovu popravku. Izvori navode da na bastionu treba napraviti toparnice na francuski način („bombardiere alla francese”) i ispuniti kulu, osobito ispod kazamata.³⁴ Kada su preostali radovi bili završeni, ne znamo pouzdano. Jedino iz izvještaja Andrije Gabrijele iz 1588. godine saznajemo da ovaj bastion (upotrijebljen naziv: „turrion detto del camerlango”, tal. *camerlango*, komornik), kao i okolni dijelovi trase i bastion Bembo još nemaju terapijen („sono uoti di terreno”), unutarnje položaje za povlačenje („retirate”) i drugo što je neophodno za kvalitetno utvrđenje.³⁵

U okviru bastiona Citadela 1613. godine sagrađene su dvije velike nadsvođene toparnice s otvorima prema rijeci i prostorom za vježbanje vojnika, zvanim Piazza Soranzo. Uklanjanjem nasipa tijekom radova na kompleksu 1990. godine pronađeni su ovi svodovi, kao i natpis na kamenoj ploči između njih s imenom položaja i godinom gradnje.

Bastionu Citadela i položaju Soranzo u okviru njega posebnu pažnju posvećuje Francesco Davilla u svom izvještaju o vojnoj sigurnosti Kotora nastalom 1645. godine, na samom početku Kandijskog rata.³⁶ U kojoj je mjeri u međuvremenu došlo do izmjena fortifikacijskih sustava svjedoči i izraz „torrioncin tondo” (mala okrugla kula) upotrijebljen za ovaj, nekada najmoćniji utvrđeni gradski punkt. Davillin prijedlog da se zatrpaju toparnice i naprave zemljani grudobrani („di terreno”) kasnije je i ostvaren. Zanimljivo je napomenuti da se trideset godina nakon izgradnje ovog relativno velikog i skupog fortifikacijskog punkta

³² Plan dijela Kotora uz Vrata od mora s detaljima najznačajnijih građevina, a. *Alessandro Ganassa*, XVIII vijek, IT – ASV Fortezze (ex B. 83, dis. 121).

³³ S. LJUBIĆ, *Commissiones et relationes Venetae I.*, 191 – 194.

³⁴ S. LJUBIĆ, *Commissiones et relationes Venetae I.*, 191 – 194.

³⁵ Grga NOVAK, *Mletačka uputstva i izvještaji*, sv. IV od 1572. do 1590. godine, JAZU, Zagreb, 1964., 413 – 422.

³⁶ F. DAVILLA, *Scrittura intorno Cattaro et suo distretto*, 29.

predlaže njegovo zatrpavanje. Osim spomenutih strateških razloga, položaj Soranco smatrao se statički nestabilnim zbog dva velika svoda koje nosi središnji zid. Nasipanjem on bi se pretvorio u snažnu artiljerijsku platformu („contra batteria”). Budući da bi ona bila otvorena („scoperta”) i ugroženih bokova („spale battute”), svakako bi je trebalo osigurati košarama napunjenim zemljom i kamenjem („Gabbioni”).³⁷

Davilla navodi mišljenje izvjesnog inženjera („opinione dell’ Ingenere Hic.”) da sa strane položaja Soranco treba izaći vani („si sbalsasse in fuori”) izgradnjom jednog velikog bastiona („balloardo reale”) koji bi štiti obje bočne strane. Štoviše, on bi mogao služiti kao citadela („Cittadella per ritirata”), tj. posljednje uporište iz kojeg bi se neprijatelj istjerao iz eventualno zaposjednutog grada, što je ovaj bastion izvorno i bio dok nije naknadno povezan sa sjevernom i zapadnom kortinom u kontinuirani fortifikacijski sustav. Ovu ideju kasnije su razrađivali general Rossini i drugi vojni inženjeri, o čemu svjedoče neostvoreni planovi sjevernog tvrđavnog sektora, sačuvani u venecijanskoj nacionalnoj knjižnici.³⁸

Nakon istražnih radova 1983. godine izrađen je projekt revitalizacije sjevernog sektora gradskih bedema, koji je na adekvatan način valorizirao i prezentirao Citadelu, toparnice, rampu i drugo. Međutim, 1990. godine, suprotno navedenom projektu, otpočeli su radikalni zahvati na adaptaciji kompleksa u turističko-ugostiteljski ansambl, na način da su trajno izgubljeni vrijedni ostatci najstarijih gradskih fortifikacija i njihovi prateći elementi (dijelovi bedema, kasarni, pomoćnih objekata i sl.).

U izvještaju koji je 1528. godine sastavio knez i providur Domenico Gritti,³⁹ koliko nam je poznato, prvi se put javlja ideja da se osim Citadele koju treba završiti izgradi još jedna kula kod mlinova, u blizini samostana sv. Nikole i gradskih vrata od rijeke. Desetak godina kasnije ova ideja ostvarena je izgradnjom bastiona Bembo, (Sl. 2 i 3, lijevo) u povijesnim izvorima poznatog i pod imenom Vendramin („Baloardo Vendramin“). Gradnju je vodio providur Giovanni Matteo Bembo, a ima, istina dosada nepotvrđenih mišljenja da su u realizaciji bastiona sudjelovali čuveni arhitekti Michele i Giangirolamo Sanmicheli.⁴⁰ Osim poznate činjenice da su oni u ovo vrijeme boravili i radili na jadranskoj obali,⁴¹ oblik i

³⁷ Ennio CONCINA, *Pietre parole storia*, Glossario della costruzione nelle fonti veneziane (secoli XV-XVIII), Venezia, 1988., 81.

³⁸ Italija – Biblioteca Nazionale Marciana Venezia (IT – BNM), VI 493/10062/No 11, 12, 32, 39.

³⁹ S. LJUBIĆ, *Commissions II*, 47 – 51.

⁴⁰ A. DEANOVIĆ, „Dalmazia fortificata“, 29.

⁴¹ A. DEANOVIĆ, „Dalmazia fortificata“, 29; Darka BILIĆ, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*, Književni krug, Split, 2013., 10.

dispozicija bastiona analogni su drugim sličnim primjerima koje su realizirali arhitekti Sanmicheli. Datacija samog bastiona pouzdana je jer su tijekom gradnje, a neposredno poslije neuspjele Barbarossine opsade ugrađeni odgovarajući grb i inicijali providura Bemba („I.M.B”) i ploča s 1539. godinom, koja je nazvana „godinom spasenja”.

Posljednji bastion na području grada, od kojeg počinje pojas utvrđenja u brdu, nosi naziv Riva, po Alojzu Rivi, providuru Kotora od 1540. do 1542. godine. U izvještaju Senatu iz 1542. godine⁴² providur Riva po povratku s dužnosti navodi da je kod Sv. Nikole sagradio položaj, završivši ga do kordonskog vijenca („*infino al cordon*”), nedostaju samo zupci („*merloni*”). Bastion je rađen solidno, u maniri škole Sanmicheli, poput susjednog bastiona Bembo i sjeverne kortine, od krupnih blokova u bunjatu. Posebna pažnja poklonjena je fundiranju zbog jakih bujica i riječnog toka, sa sustavom kanala i propusta u temeljnoj zoni, koji je besprijekorno koncipiran i izveden. Na sjeverozapadnom uglu bastiona je konzolna mala kula stražara kružne osnove nadsvođena kupolom.

Bastion Gurdić je svojim topovima štiti prilaz Kotoru s jugozapada od Trojice i Škaljara, a bastioni Citadela, Bembo i Riva na Škurdi pristup sa sjevera, od Dobrote (Sl. 3). Razumljivo je da su bastioni Gurdić i Citadela branili grad i od topova s brodova koji bi mu se približili o čemu, između ostalih, svjedoči crtež Kotora u djelu *Viaggio de le provi(n)cie di mare...* iz 1584. godine (autor: Angelo de gli Oddi Padovano).⁴³ Za ovu svrhu bastioni su imali i niske toparnice nešto iznad razine vode (tzv. tipa „*a fior d' aqua*”). Artiljerijski položaj na Kaštelu kontrolirao je prilaze gradu s Lovćena, a kasnije kada se domet topova povećao, djelovao je i prema Trojici i moru.

Iznad bastiona Gurdić sačuvana su dva položaja Sv. Franjo (Gornji i Donji). Radi se o povijesno i arhitektonski vrlo značajnim punktovima koji predstavljaju rijetke primjere sačuvanih fortifikacija čija datacija seže u XVI. stoljeće. Donji položaj Sv. Franjo na jednom epigrafskom spomeniku označen je kao: „*Posto Zen*”.⁴⁴

Sredinom XVI. stoljeća u sklopu opsežnih radova na izgradnji bastiona Citadela, Bembo, Riva, sjeverne kortine, revelina i mosta preko Škurde (Sl. 3) rekonstruirana su i sjeverna gradska vrata (1540. g.). U to vrijeme mogu se datirati

⁴² S. LJUBIĆ, *Commissiones II*, 167 – 170.

⁴³ Italija – Nadbiskupska biblioteka Udine, (IT – NBU), *Viaggio de le Provi(n)cie di Mare delea Signoria di Venetia... di Angelo de gli Oddi Padovano*, In Venetia, del MDLXXXIII, ms. 109. Reprodukciju vedute vidi u: I. LALOŠEVIĆ, „Bay of Kotor Venetian Period (1420-1797) Military Architecture“, sl. 4, 339.

⁴⁴ V. ĐUROVIĆ, „O zidinama grada Kotora“, 134.

i unutarnja vrata iz sustava južnih gradskih vrata na Gurdiću, izvedena u maniri škole Sanmichelija, dok su srednja vrata romanička, a treća vanjska s pokretnim mostom iz druge polovine XVIII. stoljeća. Glavna gradska vrata („Porta Marina“) probijena su vjerojatno *ex novo* 1555. godine u vrijeme providura Bernarda Reniera, u sklopu radikalne rekonstrukcije Trga od oružja („Piazza d' armi“) i gradnje Providurove palače, Kule gradske straže i Općinske lože srušene krajem XVIII. ili početkom XIX. stoljeća (Sl. 4).

Godine 1590. izvršena je rekonstrukcija artiljerijske platforme Pisani, u planovima označene kao „Piattaforma S. Francesco rovinosa“ (Sl. 3), koja je do kraja XIX. stoljeća stajala nedaleko od Mletačke vojne bolnice. Detaljnije podatke nalazimo u izvještaju samog Pizanija⁴⁵ koji navodi da je po nalogu vlasti iz Venecije obnovio bočni zid bastiona prema kuli Gurdić, koji se nedavno srušio („caduta di quel fianco di Torrione“). Sudeći po izvještaju i utrošenoj sumi („ducati nouecento“), radilo se o opsežnijim radovima i radikalnoj rekonstrukciji. Pizani također navodi da je popravio i osigurao („fatto riparare, et assicurare“) i druge dvije strane bastiona koje su bile ugrožene („minaccianti euidente rouina“). To je postigao pomoću dva kontrafora („con doi contraforti“) izgrađena po savjetu protomajstora („Thomaso Busatto da Cipro proto“) poslanog u Kotor radi ovih radova. Moguće da su upravo ovom prilikom izgrađeni i kontrafori na susjednom srednjovjekovnom zidu na lokalitetu „portella“ kod Mletačke vojne bolnice.

Nakon rušenja platforme Pizani radi izgradnje priobalne prometnice krajem XIX. stoljeća, izgrađen je novi zid u pravcu susjednih bedema u koji su kao spolije ugrađeni epigrafski i heraldički elementi: ploča s natpisom iz 1590. godine, grb providura Pizanija i grb aktualnog dužda iz obitelji Cicogna (s likom rode u štitu, tal. *chiccogna* – roda). Dokumentarna vrijednost ovih epigrafsko-heraldičkih izvora umanjena je činjenicom da se oni više ne nalaze *in situ*, na staroj platformi sv. Franjo, odnosno Pizani, već u novom rasporedu na novom zidu promijenjene trase. Ipak, kako smo vidjeli, za njih se nesumnjivo može tvrditi da su pripadali platformi Pizani, što nije pouzdano kod ostalih heraldičkih spomenika ugrađenih kao spolije u ovaj zid.

Primjer platforme Pizani najbolje oslikava potrebu dosljednog provođenja konzervatorskih principa u smislu jasnog odvajanja starog i autentičnog od novog i rekonstruiranog. Zid izgrađen krajem XIX. stoljeća na mjestu porušene platforme gotovo je identičan susjednom mletačkom i od njega se s velikim naporom može razlikovati praktično jedino po obradi kordonskog vijenca.

⁴⁵ G. NOVAK, *Mletačka uputstva i izvještaji*, 465.

Smanjenim intenzitetom nastavljeno je utvrđivanje grada početkom XVII. stoljeća. Pri iščekivanju turskog napada 1657. godine izvanredni providur Girolamo Battaglia naredio je da se u Kotor useli za borbu nesposobno okolno stanovništvo. Battaglia je o pripremama obavijestio Senat koji je, uvidjevši stupanj opasnosti, uputio u Boku ratne brodove da bi se onemogućilo blokiranje grada s mora. Najvažnija mjera koja je bila poduzeta za osiguranje obrane grada bilo je rušenje samostana i crkve sv. Franje jer je postojala bojazan da se Turci u njemu utvrde i odatle napadnu grad. Zabrana gradnje objekata uz gradske zidine poznata je od davnina i propisana gradskim statutom, a ni ovaj slučaj rušenja istih u vrijeme opasnosti od napada nije usamljen. Tako na primjer 1539. godine, u očekivanju spomenutog napada Hajrredina Barbarosse vlasti ruše samostan i crkvu sv. Nikole u Tabačini (pored Škurde).⁴⁶ Turski napad 1657. godine je po opsežnosti priprema, broju sudionika i značaju bio najteži udar koji je Kotor uopće doživio u svojoj povijesti. Ipak, zahvaljujući sabotazi Ali-paše Čengića, Jusufbegovića i drugih turskih aga, provjerenih mletačkih prijatelja, kao i brojnih kršćana u turskoj vojsci, neprijatelj se poslije dva mjeseca opsade povukao ispred Kotora,⁴⁷ i to nakon što su turske baterije s uzvišice Pračišta iznad Špiljara, preko puta Kaštela Sv. Ivan, teško oštetile gradske zidine. Sjećanje na obujam razaranja nije izbljedjelo čitavo jedno stoljeće. U legendi Rossinijeva plana iz 1754. godine⁴⁸ navodi se da je turska artiljerija načinila velike otvore na zidinama između položaja Magno i Battaglia („...vi aprirono anche spaziose breccie fra li due posti superiori Magno e Battaglia... / treba „Battaglia”, p.a./).

Poslije napada Mlečani su se zadovoljili najnužnijim popravcima oštećenih zidina. Kamenom porušenog samostana sv. Franje građen je položaj Battaglia, vjerojatno već 1658. godine.⁴⁹ Od njega, dalje uzbrdo, skoro do samog Kaštela ozidan je jak zid s polukružnim pojasom postavljenim stepenasto prema nagibu brda. S natpisa na donjem kraju zida, uz položaj Battaglia, saznaje se da ga je gradio izvanredni providur Boldù 1658. godine, koji je „dao u proširenoj formi opraviti i konstruisati zidove, krila i oklope koje je uništio varvarski bijes”⁵⁰ Ovaj je dakle zid izgrađen nanovo, na mjestu starog na kojem su 1657. godine otvoreni prolomi.

⁴⁶ I. STJEPČEVIĆ, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, 62.

⁴⁷ Gligor STOJANOVIĆ, *Jugoslavenske zemlje u Mletačko-Turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Istorijski institut, Beograd, 1970., 250.

⁴⁸ IT – ASV, P.T.M. f. 598

⁴⁹ V. ĐUROVIĆ, „O zidinama grada Kotora“, 133.

⁵⁰ V. ĐUROVIĆ, „O zidinama grada Kotora“, 134.

Ima mišljenja da je obrambeni hodnik na Gurdiću, na mjestu porušenog samostana sv. Franje, izgrađen neposredno nakon njegova rušenja.⁵¹ Međutim, na osnovi analize povijesnih izvora utvrđeno je da je on nastao tek tridesetih godina XVIII. stoljeća.⁵²

Godina 1667. bila je katastrofalna za Kotor, kao i za susjedne gradove Hercegovinu i Dubrovnik. Ono što nije mogao rat, u okviru kojeg i napad 1657. godine, a ni kuga, dovršio je potres. Brojni seizmički udari u razmacima od po nekoliko sekundi i ukupnom trajanju 15 – 30 minuta 6. travnja 1667. uništili su grad i odnijeli mnoge ljudske živote. Jedna od prvih aktivnosti ranjenog izvanrednog providura bilo je traženje vojske za obranu grada.⁵³ Generalni providur odmah se uputio iz Zadra u Kotor. Pretpostavljajući da Turci neće propustiti povoljnu priliku da osvoje Kotor i da on s teško oštećenim zidinama neće izdržati tursku opsadu, generalni providur odlučio je sam predati grad Turcima kako bi za Republiku izvukao bar neke koristi.⁵⁴ Pregovori su propali, a zahvaljujući mletačkim agentima u vrhovima turskih komandi, grad nije ni napadnut, iako su se stalno širile glasine o ovakvim namjerama.⁵⁵

Poslije potresa generalni providur Cornaro (Catterino Cornaro) poslao je zidare iz Zadra u Kotor da pomognu pri popravcima grada, u prvom redu nekih zidova na obali. Jedan od njih mogao je biti zid između dva bastiona k moru (Valier i Corner) na koji se kasnije oslonio krov gradske pijace, a drugi onaj između bastiona Corner i starog kotorskog zida kod Kazališta.⁵⁶ Vinko Đurović smatra da su i sami bastioni građeni u to vrijeme ili nešto kasnije, ali mu nisu bila poznata njihova imena.⁵⁷ Njih donose Gironcijev i drugi, tada nepoznati planovi⁵⁸ (Sl. 3). S velikom dozom sigurnosti može se zaključiti da je bastion Korner građen neposredno nakon potresa 1667. godine, odnosno da je ime dobio po tadašnjem generalnom providuru. Prilikom ove radikalne rekonstrukcije čitavog poteza od Vrata od mora do Mletačke vojne bolnice, dijelovi srednjovjekovnih bedema s ostatcima kule u kojoj su bila gradska vrata

⁵¹ L. BERITIĆ, „Obalna utvrđenja na našoj obali“, 285.

⁵² IT – ASV, P.T.M. 572.

⁵³ G. STOJANOVIĆ, *Jugoslavenske zemlje u Mletačko-Turskim ratovima*, 263.

⁵⁴ Radovan SAMARDŽIĆ, „Jedan pokušaj predaje Kotora Turcima (1667)“, *Istorijski glasnik* 3-4, Beograd, 1951., 20.

⁵⁵ G. STOJANOVIĆ, *Jugoslavenske zemlje u Mletačko-Turskim ratovima*, 263.

⁵⁶ V. ĐUROVIĆ, „O zidinama grada Kotora“, 126.

⁵⁷ V. ĐUROVIĆ, „O zidinama grada Kotora“, 127.

⁵⁸ Pianta della citta e fortificazioni di Cattaro, delineata l'anno MDCCLXXXV, a. Francesco Gironci, privatna kolekcija; IT – ASV., Provveditori alle fortezze (dalje: Fortezze), ex B.83, dis. 121, plan iz 1768., autor Moser de Filseck.

iz XIV. stoljeća ostali su zatrpani u nasipu unutrašnjosti bastiona Valier, a dijelovi bedema i zidova starijih objekata uklopljeni su u bastion Korner.

Poslije velikog potresa providuri, nadzornici tvrđava i inženjeri dugo su vremena bezuspješno iz Kotora slali izvještaje o lošem, često i katastrofalnom stanju fortifikacijskih i javnih objekata. Svijest o potrebi značajnih ulaganja vjerojatno je bila prisutna, ali je ekonomska snaga Republike iz dana u dan slabila.

Značajniji radovi poduzeti su tek sredinom, a posebno u drugoj polovini XVIII. stoljeća. Godine 1730. eksplodiralo je staro skladište baruta „al posto della Madonetta del Monte”,⁵⁹ pa je iduće godine izgrađen novi magazin.⁶⁰ U to vrijeme izvršeni su i drugi krupni popravci, a poduzeti su i radovi na izgradnji obrambenog hodnika na Gurdiću.⁶¹

Opsežni radovi na uređenju i obnovi („regolazioni e ristauri”) kotorskih fortifikacija odobreni su dekretom Senata od 18. siječnja 1759. godine.⁶² Brigu o sukcesivnom („à parte, à parte”) osiguravanju novčanih, materijalnih i drugih sredstava, kao i adekvatne opreme i kvalificirane radne snage, vodio je Magistrat tvrđava („Maggistrato alle Fortezze”). O opsegu poduzetih radova najbolje svjedoči godišnje odobrena suma od efektivnih 18.000 dukata, ne računajući dvopek, koji se računao na 3.000 dukata. Za počinjanje radova predviđeno je 10.000 dukata, a drugih 8.000 dukata trebalo je biti osigurano narednih mjeseci.

Rukovođenje ukupnim radovima povjereno je inženjeru Rossiniju („Sargente General Rossini”), koji je i ranije bio angažiran na kotorskoj,⁶³ ali i drugim tvrđavama i građevinama Dalmacije i Boke Kotorske.⁶⁴ Kao kvalificirani Rossinijevi pomoćnici određeni su kapetani Riviera i Moser, što je smatrano dovoljnim za rukovođenje radovima.⁶⁵ Generalni providur Dalmacije i Boke dobio je nalog da sav rasut i neupotrijebljen materijal iz skladišta uputi u Kotor. Isto je trebalo napraviti s instrumentima i alatima („istromenti et utensili”) koji su se u velikom broju nalazili u tvrđavi Breše, gdje nisu bili od koristi.

U pitanju su najopsežniji radovi mletačkog razdoblja na kotorskim fortifikacijama, intenzivirani osobito u vrijeme pojave Šćepana Malog u susjednoj

⁵⁹ V. ĐUROVIĆ, „O zidinama grada Kotora“, 127.

⁶⁰ Pavao BUTORAC, „Reperkuisije pokreta Šćepana Maloga u bokeljskom primorju“, *Glasnik NUBK*, god. V, br. 1-4, Kotor, 1938., 5.

⁶¹ IT – ASV, P.T.M. 572.

⁶² IT – ASV, Fortezze, B.8, (dokument od 7. travnja 1759.).

⁶³ IT – ASV, P.T.M., F 598, dis. 1, 2.

⁶⁴ D. BILIĆ, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*, 36, 45.

⁶⁵ IT – ASV, Fortezze, B.8, (dokument od 17. travnja 1760.).

Crnoj Gori.⁶⁶ Radilo se o dotada nezapamćenim aktivnostima na rekonstrukciji kotorskih fortifikacija, u prvom redu onih u brdu koje bi pri potencijalnom napadu Crnogoraca bile najviše ugrožene. Tada su sagrađeni, odnosno radikalno rekonstruirani položaji Renier, Bataglia, Soranzo, Sv. Jerolim, Sv. Marko i drugi.

Zbog kroničnog nedostatka smještajnih kapaciteta za vojsku, u sklopu ovih radova providur Petar Michiel sagrađio je 1765. godine veliku kasarnu Gurdić za smještaj stražara na obližnjim vratima, koja je svojim kapacitetima vjerojatno zadovoljavala i šire područje tvrđave. O gradnji je ostavio pisani trag na kamenoj ploči, a u Državnom arhivu Venecije postoje detaljni planovi ove građevine.⁶⁷ Tek je nalaz ovih planova ispravio mišljenje Vinka Đurovića da je zid debljine 2 m u prizemlju kasarne stari gradski bedem.⁶⁸ Objašnjenje za izuzetnu debljinu ovog zida je potreba da se napravi sklonište otporno na artiljerijski hitac („a prova di bomba”).

Najveći vojni objekt sagrađen na prostoru utvrđenog Kotora svakako je bila Vojna bolnica. Kompleks bolnice čine tri zgrade, od kojih je jedna starija gradska bolnica,⁶⁹ a dvije su dograđene i uklopljene u funkcionalnu cjelinu sa starom. Građenje Vojne bolnice započelo je 1769. godine, a projekt njezina proširenja napravio je Moser de Filseck 1775. godine (Sl. 5),⁷⁰ a završena je 1787. godine. Na fasadi je ugrađen natpis (iz 1769. g.) koji svjedoči o početku i povodu gradnje.⁷¹

Pedesetih godina XX. stoljeća kompleks je adaptiran za potrebe gradskog kazališta po projektu arh. Dragiše Brašovana, uz znatno veće očuvanje autentičnih karakteristika objekta nego pri najnovijoj adaptaciji nakon potresa 1979. godine.

Nakon smrti inženjera Rossinija 1764. godine⁷² radovi su nastavljeni uz nadzor inž. Filsecka (Antonio Moser de Filseck). Njegovi rukopisi i planovi, posebno plan iz 1768. godine s opširnom legendom,⁷³ spadaju u red najvažnijih izvora za praćenje radova na kotorskoj tvrđavi u drugoj polovini XVIII. stoljeća. Prilikom ove rekonstrukcije i na samim položajima ugrađivane su kamene ploče s natpisima koje svjedoče da je najviše radova izvedeno ili okončano 1768. godine.

⁶⁶ P. BUTORAC, „Reperkusije pokreta Šćepana Maloga u bokeljskom primorju“, *passim*.

⁶⁷ IT – ASV, Senato Militar I, F. 52/1.

⁶⁸ V. ĐUROVIĆ, „O zidinama grada Kotora“, 126.

⁶⁹ IT – ASV., *Miscellanea Mappe e disegni*, dis. 12.

⁷⁰ IT – ASV., *Deputati ed Aggiunti alla Provision del Denaro Pubblico*, B. 845.

⁷¹ Kako se to navodi u natpisu, bolnica je, poput drugih opsežnih tada pokrenutih radova, sagrađena u sklopu priprema za eventualnu obranu od Crnogoraca pod vodstvom Šćepana Malog.

⁷² D. BILIĆ, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*, 45.

⁷³ V. ĐUROVIĆ, „O zidinama grada Kotora“, 129, l.4; *Pianta di Cattaro la quale serve ad intiera conoscenza di quanto si ha operato nelli recinti Montani di questa Piazza...Comandata dal Ill/mo et Ecc/mo Sig/e Ant./o Renier Prov/re Gen/le al Ten/te Coll/o Ing/o Moser de Filseck, 1768.* (u literaturi poznat kao Renierov plan, autor je zapravo Filseck).

Usporedbom stanja na terenu i Filseckova plana, zaključuje se da je rekonstruiran cijeli vanjski fortifikacijski pojas, osim poteza od kule Kontarini do baterije Priuli i oko položaja Pedokjo. Ovom prilikom izvršeni su i opsežni radovi na položajima u krugu brda i prometnim vezama („Ascese e Comunicazioni nell'interno del Greppo...”), kao i na pomoćnim vojnim objektima (skladišta, kasarne i dr.).

Često se u mletačkim izvorima izjavljuje da u Boki Kotorskoj nema dovoljno radne snage kvalificirane za specifične građevinske radove, posebno one na fortifikacijama. Razumljivo da je u ovom slučaju, s obzirom na opseg radova, ovaj problem bio još izraženiji, pa se u Kotor šalju poslovođe („Capi d' Opera”) odgovarajućih profila: 2 pilara sa svojim uređajima („due sagadori co suoi apprestamenti”), 2 stolara („due marangoni”), kolar („un Maestro Carrer”), predradnik kovača („un Capo Fabro”), 2 predradnika zidara („due Capi Muratori”).⁷⁴ Osim toga, trebalo je s venecijanskog Lida izdvojiti trideset sposobnih majstora („n° di trenta maestranze capaci et abili al Lavoro”) i nastaviti dok ih se ne sakupi sto, što se činilo dovoljnim.

Narednih godina iz Venecije se, posredstvom Magistrata tvrđava, šalju velike količine građevinskog materijala i alata. Radi se o specifičnim manufakturnim proizvodima i kvalitetnim materijalima (drvo, željezo, opekarski proizvodi i dr.) kojih u Boki nije bilo.

Izgleda da vlasti nisu bile zadovoljne Filseckovim planom. Po naredbama Senata upućenim preko vojnog ministra (S.E. Savio alla Scrittura) u Kotor je 1769. godine došao pukovnik inž. Mateo Dixon da bi pregledao stanje tvrđave (Piazza), a zatim izradio projekte poboljšanja bedema prema rijeci i jedan precizan plan grada. Pukovnik Dixon tom prilikom sastavio je izvještaj koji se čuva u zbirci starih dokumenata Pomorskog muzeja u Kotoru i čine ga 9 obostrano gusto ispisanih listova (nedostaje prvi list, odnosno naslovna strana).⁷⁵ Sastavni dio izvještaja bio je najmanje jedan generalni plan utvrđenja Kotora, s nizom pratećih crteža na koje se u tekstu često poziva, a koji nisu pronađeni u arhivima Venecije kamo su bili upućeni. Dixon je, kako kaže, s dužnom pažnjom ispitao dva projekta dostavljena Senatu, čiji su autori generali Greem i Rossini,⁷⁶ ali nije mogao formirati sud o njima jer im nedostaju profili. Greemov plan ocjenjuje kao dosta manjkav i skup, dok je Rossinijev bolje prilagođen odbrani rijeke, ali je kut odbrane vrlo oštar. U daljem tekstu izvještaja pukovnik Dixon detaljno

⁷⁴ IT – ASV, Fortezze, 9-11 (dokument od 17. travnja 1760.)

⁷⁵ Jovan MARTINOVIĆ, „Jedan opis utvrđenja Kotora iz 1769. godine“, *GPMK XXXVII-XXXVIII*, Kotor, 1989.-1990., 13 – 26.

⁷⁶ Radi se o spomenutim projektima za poboljšanje fortifikacija na Škurdi, (IT – BNM, VI 493/10062/ No 11, 12, 32, 39).

razmatra mogućnost neprijateljskog napada od strane Dobrote, pristizanje pomoći opsjednutom gradu, zatvaranje tjesnaca Verige jakim lancima ili branom od greda i dr.⁷⁷

Radovima 1768. – 1769. završava se intenzivniji interes Republike Sv. Marka za kotorsku tvrđavu. Sudeći po relevantnoj dokumentaciji, sredstva za radove na fortifikacijama sve su se teže osiguravala. Vlasti su još samo nastojale evidentirati, inventarizirati i sačuvati postojeće objekte i materijalna sredstva.

Tako su praktično pred sam kraj vladavine Mlečani uložili značajnije napore u sustavnu izradu dokumentacije o postojećem stanju fortifikacija i drugih državnih građevina na teritoriju Boke Kotorske. Ti napori su bili dio sveobuhvatne akcije na uvođenju reda u provincijama sredinom XVIII. stoljeća, poslije dužeg vremena zloupotrebe i korupcije delegiranih predstavnika. Osim ostalih izvora nezakonitog bogaćenja, mletački činovnici su u velikoj mjeri iskorištavali podizanje i stalno popravljavanje državnih građevina, u prvom redu onih vezanih za efikasnu obranu, koja je uvijek bila prioritet Republike. Samo troškovi za izgradnju kasarni sredinom XVIII. stoljeća su udesetostručeni u odnosu na njegov početak.⁷⁸

Uz velike napore i otpore korumpiranog plemstva Venecija 1748. godine obnavlja staru instituciju sindika inkvizitora (kontrolora) u provincijama,⁷⁹ a potom šalje inženjere da izrade planove postojećeg stanja i inventare javnih građevina (Sl. 4).⁸⁰ Najznačajniji inventar je onaj koji je po nalogu generalnog providura Dalmacije i Boke Angela Mema Četvrtog 1788. godine izradio zastavnik Giacomo Montalbotti. Ovaj jedinstven dokument obuhvaća 208 stranica i od izuzetnog je značaja za poznavanje tvrđava i vojnih objekata Boke Kotorske.⁸¹

Ovo su bile posljednje aktivnosti na fortifikacijama i njihovim pratećim objektima, a desetak godina nakon njih uslijedio je i pad Republike Sv. Marka i postepeno zapuštanje kotorske tvrđave. Nakon kratkotrajne austrijske vlasti Boku je zauzela francuska vojska, koja je prenamijenila brojne sakralne objekte u vojne svrhe, ali nije poduzimala značajnije intervencije na samoj tvrđavi.

⁷⁷ Jovan MARTINOVIĆ, „Jedan opis utvrđenja Kotora iz 1769. godine“, *GPMK XXXVII-XXXVIII, Kotor*, 1989.-1990., 13 – 26.

⁷⁸ Jovan TOMIĆ, „Memorijal Frančeska Boreli o Dalmaciji o prvoj polovini XVIII stoljeća“, *Razna građa za istoriju Balkanskog poluostrva, Spomenik Srpske Krajevske Akademije (SSKA)*, knj. XLVII, Beograd, 1909., 55, napomena 44.

⁷⁹ J. TOMIĆ, „Memorijal Frančeska Boreli o Dalmaciji o prvoj polovini XVIII stoljeća“, 64.

⁸⁰ Alessandro Ganassa, Antonio Moser de Filseck, Francesco Gironci, Gio(vanni) Battista Verigo, detaljnije: D. BILIĆ, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*, passim.

⁸¹ Gligor STANOJEVIĆ, „Popisi građevina Boke Kotorske iz 1788.g.“, *Spomenik SANU CXXVII*, Beograd, 1986, 139 – 178.

Austrijska vojska je po ponovnom preuzimanju kotorske tvrđave 1814. godine popravila nekoliko položaja, ali je i kasnije kroz cijelo ovo razdoblje održavala sustav fortifikacija obrambenog perimetra, kao i unutarnje prometne veze, uz neznatna prilagođavanja suvremenim potrebama. Posljednji radovi na tvrđavi izvedeni su za vrijeme I. svjetskog rata, da bi njegovim završetkom ona izgubila funkciju nestankom granice između Boke Kotorske i Crne Gore.

Herceg-Novii

Herceg-Novii spada u malu grupu utvrđenih gradova u regiji čija je godina nastanka konkretno i precizno određena i koji nemaju antičko i ranosrednjovjekovno porijeklo. Započeo ga je graditi bosanski kralj Tvrtko I. Kotromanić 1382. godine. Naime, on je nedaleko od stare župe Dračevica na jednom uzvišenju podigao novu tvrđavu oko koje se kasnije formirao grad, čije je staro ime bilo Sveti Stefan.⁸² U dubrovačkim izvorima grad je bio poznat pod nazivom „Castrum Novum”.⁸³ Pri odabiru lokacije grada osobito se vodilo računa da njegov položaj bude takav da bi mogao s uspjehom konkurirati susjednim gradovima Dubrovniku i Kotoru.

Začet kao utvrđenje, pravi urbani razvoj Herceg-Novii doživio je za vrijeme hercega Stefana Vukčića Kosače (1435. – 1466.) po kome je kasnije i dobio ime.⁸⁴ Za vrijeme hercega Stefana mijenja se i izgled i funkcija grada. Tada je započeta ekonomska rekonstrukcija reaktiviranjem solane u Sutorini i trga soli u Herceg-Novom, potom je organizirana manufakturna radionica za izradu čoje.

Pouzdana znamo da su u ovom razdoblju grad branile dvije tvrđave, jedna smještena na strateški dominantnoj strmoj hridi nad samim morem, na mjestu današnje tvrđave Forte Mare (Sl. 6), ispod koje je obala nepristupačna za neprijateljske brodove (Donja tvrđava), a druga na istaknutom brežuljku dublje u kopnu, gdje je danas Kanli kula (Gornja tvrđava). U podnožju oba spomenuta brijega bili su izvori pitke vode od kojih je gornji aktivan i danas, a donji se vremenom izgubio. Nije poznato jesu li ove dvije tvrđave u to vrijeme bile međusobno povezane, ali su mogle djelovati i zasebno. Zna se naime da je herceg Vlatko prilikom turske opsade u prosincu 1481. godine predao donju tvrđavu,

⁸² G. GELCICH, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro* (“non lungi da Draceviza, sopra un ameno colle /1382./ veniva eretto da Tvarco re di Bosna un nuovo castello, la cui vicinanza si popolarono in seguito da formare la citta di Castelnuovo...”).

⁸³ Bogumil HRABAK, „Herceg-Novii u doba bosanskohercegovačke vlasti (1382-1482)“, *Boka* 10, Herceg-Novii, 1978., 10.

⁸⁴ Anton MILOŠEVIĆ, „Hercegnovii u Boki Kotorskoj“, *Glasnik NUBK*, god. IV, br. 1-3, Kotor, 1937., 8.

dok je grad u cjelini izgubljen padom gornje tvrđave, koju su držali Mađari do siječnja 1482. godine.⁸⁵

Do danas je ostalo relativno malo utvrđenih ostataka fortifikacija iz bosanskog perioda, i to na južnoj strani tvrđave Forte Mare, na strmoj hridi nad samim morem i ostatci Kaštela (Forteza da sopra, vecchio recinto, Citadella) u Kanli kuli, označeni na planovima iz Mletačkog razdoblja (Sl. 7).

Osvajanjem Herceg-Novog od strane Turaka za ovaj grad počinje nova faza (1482. – 1687.), po mnogo čemu različita od prethodne. Grad je od trgovačkog pristaništa i zanatskog centra postao najjači otomanski strateški čvor i ratno uporište na ovom dijelu Jadrana. Tijekom dva stoljeća turske dominacije u potpunosti je definiran i formiran fortifikacijski sustav Herceg-Novog, u čijem je sastavu osim samog utvrđenog grada bilo i sjeverno istureno utvrđenje Španjola.

Posebnu ulogu u radovima na fortifikacijama imao je Dubrovnik kao kolektivni turski haračar, koji je bio dužan poslati određen broj radnika, najčešće zidara i tesara, iz svojih rezervi staviti na raspolaganje velik dio potrebnog građevinskog materijala i zajedno s drvenom građom iz Neretve transportirati ga na svojim brodovima u Herceg-Novu. Inženjeri za procjenu troškova, poseban emin za njihovu evidenciju i rukovoditelji gradilišta slani su iz Carigrada.⁸⁶

Mlečanima, kao i ranijim gospodarima Kotora i južnog dijela Boke Kotorske, veliki problem predstavljala je činjenica da je sjeverni dio Boke s gradovima Risnom i u prvom redu Herceg-Novim još od kraja XIV. stoljeća pripadao drugoj državi. Da bi osigurala slobodan pristup Kotoru i trgovački tranzit Jadranom, Venecija je na globalnom planu vještom diplomacijom nastojala izbjegavati sukobe s Turcima. S druge strane, bogatim poklonima i podmićivanjem često je puta uspijevala postići prešutni dogovor o nenapadanju na ovom području i u vrijeme kada je bila u službenom ratu s Portom. Kako su ipak Turci bili opasni susjedi, Mlečani su čitavo ovo vrijeme, s manjim ili većim intenzitetom, radili na konačnom osvajanju Herceg-Novog i njegova teritorija.

Dugotrajna mletačka kampanja vezana za osvajanje Herceg-Novog dobila je ozbiljnije razmjere poslije turskog poraza pod Bečom. Pod rukovodstvom izvanrednog providura Antonija Zena, u nestašici mletačke vojske,⁸⁷ domaće snage, u prvom redu Peraštani, oslobodile su Risan, Orahovac, Morinj i čitavu

⁸⁵ Maksim ZLOKOVIĆ, „Turci u Herceg-Novome“, *Boka 2*, Herceg-Novu, 1970., 57.

⁸⁶ Bogumil HRABAK, „Vijesti o utvrđivanju Herceg-Novog 1508. i 1493-1494. godine“, *Istorijski zapisi*, god. VI, knj. IX, 1, Cetinje, 1953., 243.

⁸⁷ Petar ŠEROVIĆ, „Borbe s Turcima oko Hercegnovoga do konačnog oslobođenja g. 1687.“, *GPMK IV*, Kotor, 1956., 12.

obalu Boke Kotorske od Veriga do Kumbora (1684. godine).⁸⁸ Istovremeno, bokeljski hajduci stalno su pustošili Hercegovinu i tako stvarali preduvjet za konačno zauzimanje Herceg-Novog.⁸⁹

Plan za napad na Herceg-Novi razradio je i izveo generalni providur Dalmacije i Boke Girolamo Corner. Osvajanje Herceg-Novog bio je veliki vojni i politički uspjeh koji je Venecija ostvarila pomoću savezničke kršćanske vojske koju su uglavnom činili stanovnici okolnih područja, odnosno 8000 ratnika iz sjeverne i srednje Dalmacije, Hercegovine, Boke i Crne Gore.⁹⁰

Mlečani su naslijedili od Turaka grad i tvrđavu na kojima su postojala brojna oštećenja. Ona su bila izazvana ne samo najnovijim borbama 1687. godine već i klizištima i čestim potresima, osobito već spomenutim velikim dubrovačkim potresom 1667. godine. Na planu iz 1700. godine čiji je autor Alberghetti (Gius./tiniano/ Emilio Alberghetti)⁹¹ prikazana su oštećenja temelja i zidova gradskog perimetra, stare i nove pukotine i obrušavanja, klizišta s rasjedima terena, tonjenje i erozija dijelova obale i sl. Na Kaštelu (Kanli kuli) evidentirano je nekoliko starih pukotina („fissure vecchie”) od kojih je jedna pri vrhu bila široka tri stope (cca 1m), a pri dnu ½ stope (17 cm). Iz Cornerovih izvještaja znamo za napore da se izvrši miniranje Kanli kule,⁹² njezin oštećeni i nagnuti sjeverni bedem sačuvao se u takvom stanju sve do radova nakon potresa 1979. godine.

Plan potvrđuje informacije iz pisanih izvora da su najveća oštećenja bila na području Karače. Uz samu kulu sv. Klare bila je pukotina široka 2,5m („un passo e mezzo di larghezza”), gdje je zapravo došlo do obrušavanja, a kako nije naglašeno da se radi o staroj pukotini, kao na drugim mjestima, u pitanju su svakako posljedice opsade 1687. godine („Altra fessura...dove cadendo si e profundata la mura”). Najteže oštećen dio bedema bio je onaj od bastiona Sv. Jerolim (poznat i kao „Rondela”) do Peraških vrata („Torrion...di San Girolamo... profundato passi due e mezzo...”),⁹³ koji dugo nije popravljan, već samo izvana zaštićen palisadom.

Odmah po zauzimanju grada Mlečani su morali uložiti značajna sredstva na popravke i gradnju prije svega gradskih fortifikacija, a potom magazina, kasarni, pa i stambenih zgrada. Najopsežniji radovi izvođeni su na istočnoj strani grada (Sl. 8), gdje je bedem, već ranije oštećen klizištem i potresima, dosta stradao u opsadi.

⁸⁸ P. ŠEROVIĆ, „Borbe s Turcima oko Hercegnovoga do konačnog oslobođenja g. 1687.“ *GPMK IV*, Kotor, 1956., 12.

⁸⁹ G. STANOJEVIĆ, *Jugoslavenske zemlje...*, 317.

⁹⁰ A. MILOŠEVIĆ, „Hercegnovi u Boki Kotorskoj“, 15.

⁹¹ Italija – Biblioteca Museo Correr Venezia (IT – BMC), *Mss. Morosini-Grimani B. 484/14*.

⁹² Srđan MUSTIĆ, *Izvještaji generalnog providura Dalmacije i Albanije Kornera o zauzimanju Herceg-Novog 1687. godine*, Herceg-Novi, 1988., 73.

Tvrđava Forte Mare svakako je bila jako oštećena jer je tu eksplodirala turska barutana, pa je mletačka obnova obuhvatila rekonstrukciju magazina i objekata za posadu. Sudeći po graditeljskom opusu, u mletačko vrijeme obnovljeni su gornji dijelovi utvrđenja, a isti slučaj je bio i s Citadelom, tzv. Mezalunom.

Nažalost, obnovljene dijelove utvrđenja iz ovog razdoblja teško je identificirati zbog nedostatka podataka i dokumentacije, propuštene šanse da se izvrše adekvatna istraživanja prilikom obnove poslije potresa 1979. godine i tehnički neadekvatno izvedene konzervacije. Naime, postupak najnovije rekonstrukcije i sanacije tvrđave Forte Mare bio je višestruko neprimjeren. Konzervatorski neprihvatljivo, a statički nepotrebno, velika stijena na kojoj je podignuto utvrđenje zarobljena je novim betonskim zidom, oblijepljenim kamenom, uz ostavljanje samo uskog proreza kroz koji se stijena može vidjeti (Sl. 6). U ukupnoj prezentaciji utvrđenja i svih njegovih faza prihvaćen je princip jednoobraznog opusa. Na taj način autentični dijelovi raznih graditeljskih povijesnih slojeva, rekonstruirani dijelovi, pa čak i najnovija dogradnja tretirani su uniformno, što je konzervatorski neprihvatljivo.⁹⁴

Kanli kula („Forteza da sopra, Citadella”) je od samog nastanka grada imala ulogu zadnjeg uporišta obrambenog sustava („defensor urbis”). Ostaci prvobitne tvrđave u Kanli kuli prikazani su na planovima iz mletačkog razdoblja i rekognoscirani 1965. godine prilikom arhitektonskog snimanja objekta.⁹⁵ Kanli kula u današnjem obliku nastala je tijekom turske dominacije (u prijevodu: Krvava kula), najvjerojatnije sredinom XVI. stoljeća. Nakon oslobođenja od Turaka na kuli su izvedena neka ojačanja. Ipak, čini se da su se popravci sveli na najnužnije, tako da prvobitni sklop fortifikacija iz turskog razdoblja nije bitnije izmijenjen.

Još šezdesetih godina prošlog stoljeća je prostor na Kanli kuli korišten za izgradnju ljetne pozornice, uz poštovanje dispozicije starih zidova tvrđave i adaptaciju postojećih prostorija za nove potrebe. Međutim, tijekom najnovije rekonstrukcije, nakon potresa iz 1979. godine, poduzete su znatno radikalnije intervencije kojima su ovom objektu umanjene vrijednosti autentičnosti. Novi, interpolirani elementi scene, gledališta i pratećih sadržaja, kao i često nepotrebno prezidani stari zidovi, bez ikakve distinkcije staro-novo,

⁹³ IT – BMC, *Mss. Morosini-Grimani B. 484/14.*

⁹⁴ Ilija LALOŠEVIĆ, „Gradska utvrđenja Boke Kotorske i njihova zaštita i revitalizacija“, *Boka* 21, Herceg-Novi, 1999., 206.

⁹⁵ P. MIJOVIĆ – M. KOVAČEVIĆ, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, 147., tabla LXXI, fotografija 222, plan grada, 148 – 149 (označeno s ABC).

„uklopljeni“ su u cjelinu na način da se dobila jednoobrazna i zbunjujuća aglomeracija autentične, rekonstruirane i nove arhitekture.⁹⁶

Jedan od najznačajnijih fortifikacijskih punktova gradskog utvrđenja bio je bastion Citadela, tzv. Mezaluna (Sl. 8). Citadela se nalazila na samoj obali na spoju južnog i istočnog sektora utvrđenja. Bez obzira na naziv koji je nosila, nije bila sasvim izdvojeno gradsko utvrđenje, niti se kao takvo mogla koristiti zbog pozicije na samoj obali, utoliko prije što su Forte Mare i Kanli kula imali strateški bolju poziciju.

Citadela je najvjerojatnije nastala na mnogo starijim ostatcima bedema južnog sektora. Oformljena u tursko vrijeme, bila je dosta oštećena u mletačkom osvajanju 1687. godine te nakon toga radikalno rekonstruirana. Nakon probijanja željezničke pruge početkom prošlog stoljeća dugo je bila ugrožena i prijetila padom, da bi konačan kolaps doživjela neposredno nakon potresa 1979. godine. Na njezinim ostatcima koji se nalaze u moru uočava se kvaliteta graditeljske zidarske tehnike i karakterističan način bondručnih ojačanja zidne mase drvenim roštiljima, tzv. „santračima“. Postoje ideje i projekti za njezinu rekonstrukciju, odnosno anastilozu, ali bi to bio višestruko složen konzervatorski zahvat.

U okviru fortifikacijskog sustava Herceg-Novog postoji još nekoliko manjih punktova, kula. Najznačajnija među njima je Potkovičasta kula (izvorno tal. „Ferro di cavallo“) u sjeverozapadnom sektoru gradskih zidina, značajna za obranu Vrata od varoši (Porta del Borgo). Kula je isturena, polukružna i spada u starije dijelove gradskih fortifikacija, srednjovjekovnih visokih kula, vjerojatno još iz razdoblja hladnog ili iz ranog razdoblja upotrebe vatrenog oružja. Kula je rađena u relativno gruboj graditeljskoj tehnici i ima još uvijek sačuvane elemente zupčastog kruništa.

Iz nešto novijeg razdoblja su poligonalne, peterkutne male kule, koje flankiraju južni dio istočne gradske kortine (Sl. 8). Na sredini unutarnjeg tvrđavnog pojasa koji dijeli grad od podgrađa, u blizini crkve sv. Jerolima i franjevačkog samostana nalazi se mali poligonalni bastion. U ovom dijelu grada u razdoblju od 2007. do 2011. godine vršena su istraživanja na otkrivanju starijih faza fortifikacijskog sustava Herceg-Novog čiji rezultati još nisu objavljeni.

Ustanovljeno je da je najstariji dio gradskih zidina Herceg-Novog pored mora, od Forte Mare, preko Mezalune, do posljednjeg otočića na jugoistoku kod Vojničkih banja na kojem ima ostataka arhitekture. Nažalost, detaljnija istraživanja vrlo su otežana jer je najveći dio ove kortine dosta oštećen uslijed

⁹⁶ Ilija LALOŠEVIĆ, „Gradska utvrđenja Boke Kotorske i njihova zaštita i revitalizacija“, 208.

dugotrajne erozije mora, ratnih događanja, potresa i sl. Ipak, najveća recentna oštećenja nastupila su probijanjem željezničke pruge do Zelenike početkom XX. stoljeća i tijekom posljednjeg potresa 1979. godine. Analiza zidanja donjih dijelova Mezalune, bedema na potezu od nje do Forte Mare, i prema Vojničkim banjama, i dvije obližnje kule, kao i njihov opći sklop, navela je Mirka Kovačevića na zaključak da su građeni značajno prije 1382. godine i da je možda odavde vršen prijevoz do Rosa još u rimsko vrijeme, odnosno da je to mogla biti jedna od stanica starog rimskog puta kroz Boku, iz literature poznata kao „Traiectus”.⁹⁷

Postojala je i starija trasa istočnog gradskog bedema od kule Sv. Jerolim do Vojničkih banja, koja se danas može na terenu uočiti samo u tragovima temelja. Jasnije je ucrtana na spomenutom planu iz Mletačkog državnog arhiva (Sl. 7)⁹⁸ i prikazana na veduti iz muzeja Correr u Veneciji, istina u formi palisada (Sl. 8).⁹⁹ Uklanjanjem ovog bedema reduciran je obuhvat gradskog perimetra, što je uzrokovalo potrebu izgradnje novih kortina od bastiona sv. Jerolim do Peraških vrata. Unutarnja kortina, od Peraških vrata do Kanli kule, građena je znatno kasnije, poslije mletačkog osvajanja Herceg-Novog, u vrijeme providura Magno, 1702. godine.¹⁰⁰

Najmanje promjena u povijesti grada bilo je na zapadnoj kortini. Ona je u cijeloj svojoj dužini građena na solidnom, stjenovitom terenu, pa nije kao drugi dijelovi grada bila izložena vrlo čestim oštećenjima od klizišta i potresa. S druge strane, zbog strateške pogodnosti i dominacije okolnim prostorom, zapadna kortina nije bila predmet neprijateljskih napada, nije bila izložena razornom djelovanju artiljerije i miniranja, poput istočne kortine u napadu 1687. godine. Njezin integritet međutim poremećen je tijekom austro-ugarskog razdoblja i kasnije, razvojem zapadnog podgrađa, kada su brojne zgrade sagrađene na ili pored stare gradske kortine, koristeći ponekad i gradski bedem kao jedan od zidova novog objekta.

Mlečani su dali značajan pečat gradskom urbanizmu formiranjem trgova, ulica, podizanjem crkava, palača i stambenih zgrada. Svojim značajem ističu se kasarne i drugi objekti civilne i vojne mletačke vlasti, među kojima posebno mjesto zauzima Palača izvanrednog providura, građena u stilu kasnog venecijanskog baroka.

⁹⁷ P. MIJOVIĆ – M. KOVAČEVIĆ, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, 150.

⁹⁸ IT – ASV. Fortezze, ex B. 92, dis. 86., plan Herceg-Novog.

⁹⁹ IT – BMC Cartografia c. 28/48., veduta Herceg-Novog, VIII. vijek.

Fortezze veneziane nel Levante, esempi di cartografia storica della collezione del Museo Correr, Venezia, 1999., 14.

¹⁰⁰ P. MIJOVIĆ – M. KOVAČEVIĆ, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, 150. Iz jednog plana iz 1708. godine (IT – BMC P.D-C 848/23) znamo da su radovi u to vrijeme bili obustavljeni.

Van granica grada i njegovih utvrđenja Mlečani su oformili lazarete. Stari lazaret na Toploj („Lazzaretto Vecchio”) sagrađen je na samom početku XVIII. stoljeća, nakon potpisivanja Karlovačkog mira (1699. godine) kojim su Mlečani potvrdili granice osvojenih područja, odnosno legalizirali vlast nad osvojenim teritorijima. O tome govori jedan dokument Kotorskog arhiva („Stabiliti appena i confini, vi fu aperto un lazzaretto”).¹⁰¹ Lazaret na Toploj napušten je nakon izgradnje novog („Lazzaretto Nuovo”) u Meljinama tridesetih godina XVIII. stoljeća, o čemu postoji opsežna planska i pismena dokumentacija. Lazaret u Meljinama, osim onog u Splitu, predstavlja jedan od najznačajnijih objekata ove vrste na istočnoj obali Jadrana i donedavno je bio sačuvan u gotovo autentičnom obliku. Nažalost, najnoviji radovi na njemu, sprovedeni bez adekvatnog konzervatorskog pristupa imali su za posljedicu gubljenje brojnih atributa autentičnosti i integriteta ovog značajnog kulturnog dobra.

¹⁰¹ CG – IAK, UP, knj. 74, 525.

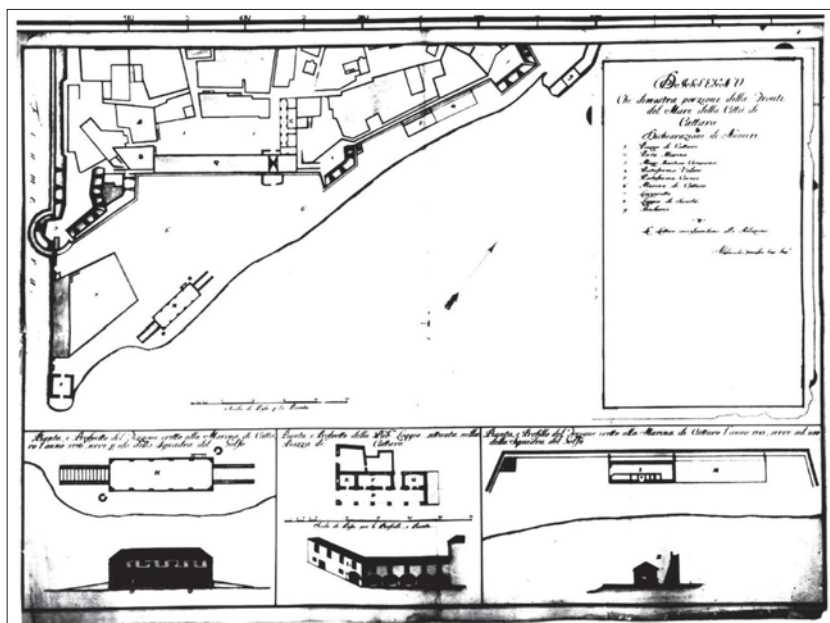
SLIKA 1. Karta Boke Kotorske, „Disegno topografico del Canale di Cattaro...“ a. M. V. Coronelli, 1688.

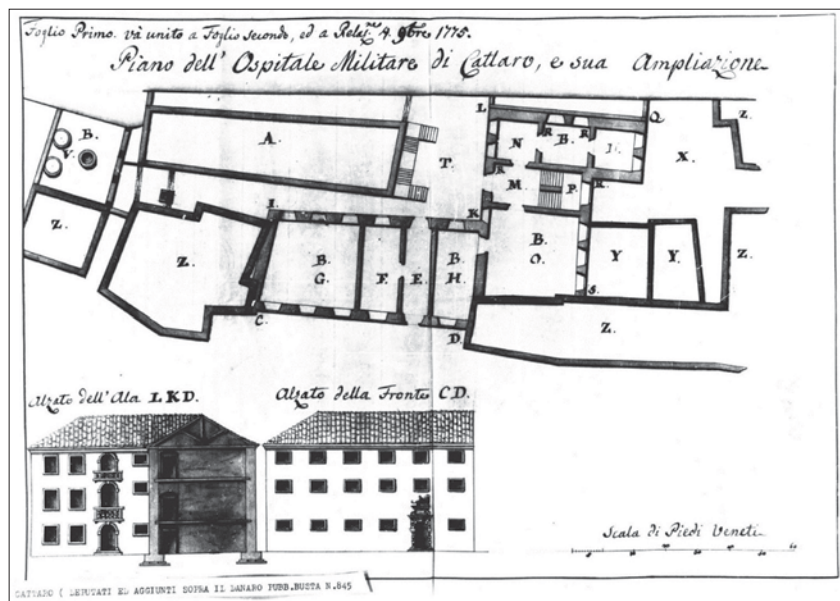
SLIKA 2. Kotor, pogled sa zapada (foto Stevan Kordić)

SLIKA 3. Državni arhiv u Zadru, plan Kotora iz 1788. g., a. Gio(vanni) Battista Verigo (HR-DAZD-552, Grafička zbirka II/5)

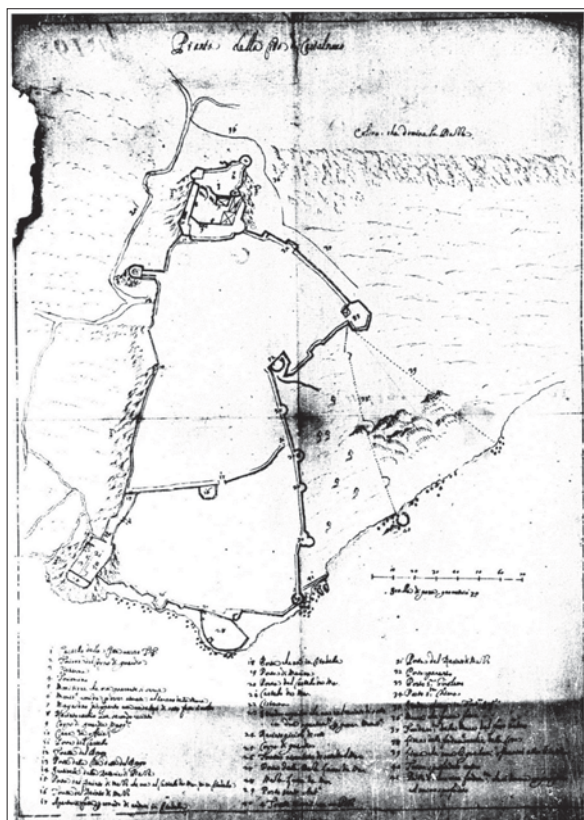
SLIKA 4. Plan dijela Kotora uz Vrata od mora s detaljima najznačajnijih građevina, a. Alessandro Ganassa, XVIII vijek, (IT – ASV, Fortezze, ex B. 83, dis. 121)

SLIKA 5. Projekt proširenja Vojne bolnice u Kotoru, a. (Antonio) Moser de Filseck, 1775. g., (IT – ASV, Deputati ed Aggiunti alla Provision del Denaro Pubblico, B. 845)

SLIKA 6. Tvrđava Forte Mare, Herceg-Novi (foto I. Lalošević)

SLIKA 7. Plan Herceg-Novog, poslije 1687. godine (IT – ASV, Fortezze, ex B. 92, dis. 86)

SLIKA 8. Veduta Herceg-Novog, XVIII. stoljeće (IT – BMC, Cartografia c. 28/48)

Ilija LALOŠEVIĆ

WALLED TOWNS OF THE BOKA KOTORSKA BAY
IN VENETIAN PERIOD

SUMMARY

In course of a several-year long research, the available literature and historic documentation about the fortifications of the Boka Kotorska Bay were carefully studied. Those were the documents from local and foreign archives and libraries, such as old manuscripts and rare publications; epigraphic and heraldic monuments; engravings; panorama pictures; military architecture plans; geodesic maps; and photo documentation. A solid documentation base was formed through collecting, studying and systematising the authentic sources, through the analysis thereof and comparison with available relevant literature, and through comparison with the preserved previously studied building structures. The development of the fortification architecture in this area was studied upon this base.

The research has confirmed the exceptional historic importance of the Boka Kotorska Bay fortifications, especially walled towns. The town of Kotor and the Boka Bay had been the key strategic area for the powerful neighbouring empires. This area was particularly important to Venetian Republic due to being a very important checkpoint in the Mediterranean basin trade routes. The architecture thereof testifies to its strategic historical role, representing a genuine testimony of values of cultural heritage, showing its quality and importance in the context of the wider defensive system of Venetian Republic.

The research of the Boka Kotorska Bay fortifications has – besides direct scientific interest – an evident practical value as well. After the fall of Venetian Republic, and especially after the fall of Austrian Monarchy in 1918, these places – particularly those far from the sea and on high locations, lost their strategic importance, and became abandoned and exposed to decay and devastation, to atmospheric, seismic and vegetation impacts, and to negligence. Scientific research of this category provides a sound base for the future process of its successful revitalisation.

Keywords: fortifications; walled towns; Boka Kotorska; Venetian Republic; Kotor; Herceg-Novi.